POLITICS, LITERATURE AND MEDIA IN INDIA

(Book -II)

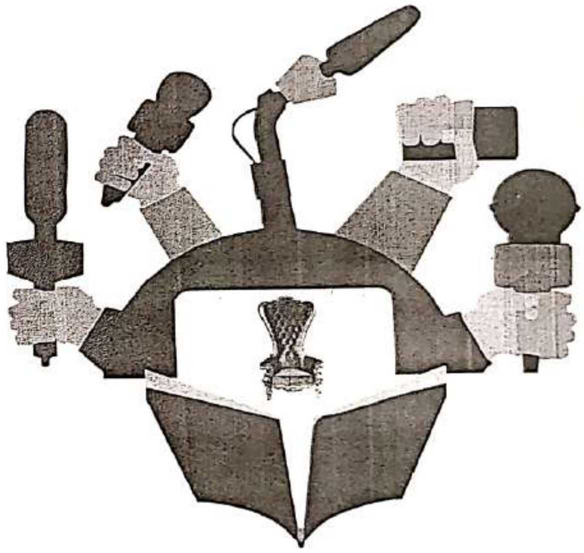

Chief Editors

Prin. Dr B M Dhoot
ACS College, Gangakhed

Prin. Dr R T Bedre
SPPM, Sirsala

ːN: 978-93-83871-49-0

itics, Literature and Media in India(Book-II)
tors: Dr. B.M.Dhoot & Dr. R.T.Bedre

Editors

st Published: February 25, 2017

nted & Published by
Kalyan Gangarde
w Man Publication, Parbhani - 431401
ob. +91 9730721393 +91 9420079975
nail: nmpublication@gmail.com
b: www.newmanpublication.com

pesetting and Cover Desiging: Dr. Kalyan Gangadre

ce: Rs 250/-

rights reserved. No material may otherwise be copied, modified, published or tributed without the prior written permission of copyright owner.

sclaimer: Articles in this book do not reflect the views or policies of the Editors or the blisher. Respective authors are responsible for the originality of their views / opinions pressed in their articles / papers- **Editors/Publisher**

EDITORIAL...

Last few decades have witnessed a tremendous growth in the number of audio-visual tools of communication, particularly in terms of newspapers in various Indian languages and TV news channels at national and state levels. The last decade saw the emergence of social media in the wake of growing web of internet and android mobiles which is hardly controlled by any regulating agency. These means of media carry news items from one corner of the country to the other corner of the country generating the never-seen -before hype.

On the one hand, these tools of media (print, electronic and social) struggle and advocate for the free exercise of the fundamental right to freedom of speech and expression, on the other hand, there appears to be freezing of the same fundamental right in their world of literature and arts. A judicious reader of the newspaper (hard copy and e-copy) and constant users of the social media might be reminded of a good number of controversies related to books, plays, movies and tele-serials as well. These means of expression (artistic) becomes the soft target for the state and non-statement groups to vent out their wrath. One may recollect such events of the recent past.

Ordinarily these represent a religious sect, a fundamentalist establishment, caste and creed based groups, socio-political regional and linguistic groups. These groups do not entertain and tolerate any type of adverse remark or description of their revered figures. They not only protest against these thinkers, writers, artists, and works of arts, plays, movies or tele-serials but also attack the writers, their houses, the theater houses, cinema halls and TV studios. Even the statues are not spared from their wrath. These artists have either to exit/flee or to give in to the mob demands. Some writers, artists, and producers declare their demise.

Political parties and media, the tool and advocate of free speech and expression, play their convenient roles in quite different ways. Academic world need to discuss these issues relevant to the well being of the democracy. We hope this **ICSSR sponsored Inter-disciplinary Multilingual National Seminar on 'Politics, Literature and Media in India'** will underline the need of some measures of protect the free exercise of the right to expression. We welcome you all.

Prin. Dr B M Dhoot
ACS College, Gangakhed

Prin. Dr R T Bedre
SPPM, Sirsala

CONTENTS

1. Role of Media and Freedom of Expression /Dr. B. S. Bhosale / 8
2. Freedom of Expression & Information Theory / Dr S.D. Pathak /12
3. Freedom And Ethics In Media / Dr S.D Pathak & Y. Jamdhade / 16
4. Media & Communication / Dr. Suhas D. Pathak & Dr. B.P. Bhosale / 21
5. Social Media: Facebook & Orkut - Dr. S. D. Pathak & Dr. G.M. Joshi / 25
6. Role Of Television & Development- Dr. S. D. Pathak & N.P. Vispute / 29
7. Media And Freedom Of Social Engagement- Dr S. D. Pathak & S. M. Jadhav / 33
8. Information, Communication & Technology/ Dr S.D. Pathak and N. D. Kamble / 36
9. Regional Language & Social Media/ Dr S. D. Pathak & V. S. Dhawale / 40
10. Print Media & Education / Dr S.D..Pathak & G.S. Lomate / 44
11. Higher Education, UGC & Films / Dr Suhas D Pathak & L.M.Nandanwar / 48
12. Question Of Narratives In Media- Parimal B. Dongre / 53
13. Media and Reading Culture: Contemplation / Vithal K Jaybhaye / 55
14. The Contribution of Journalists in the Making of Indian English Literature- Kamalkishor K. Ladda & Dr. S.S. Kanade / 59
15. Controversy over Dr Ambedkar Ambedkar's *Annihilation of Caste* - Dhaswadikar Yuvraj Sitaram / 64
16. Bollywoodization' of the Indian Cinema: Cultural Nationalism in A Global Arena / Kamble C.G. & Dr. Rajendra Gonarakar / 70
17. Fitoor: An Adaptation of Charles Dickens' 'Great Expectations' / B.B.Rajurkar & A.B. Chavhan / 75
18. Politics Of JNU Controversy / Shankar Sawargaonkar / 77
19. English Language Teaching and Culture Communication / Eknath Rathod & Hanmant Patne / 81
20. Perumal Murugan's One Part Woman: a Journey from Restriction to Resurrection / Dr. Manisha D. Sasane / 84
21. Aravind Adiga's *The White Tiger* : A Study / P.J. Wankhede / 88
22. Indira Goswami's Short Story *the Empty Box:* A Study in Feminism / Chhaya M. Gore / 91
23. Depiction of Crimes and Methods of Investigation In The Fiction Of Ibne Safi Dr Mane D.R. & Sayed I.G. / 94

24. भारत में महिलाओं की स्थिति: एक अध्ययन /प्रा. शशिकांत परळकर / 97
25. भारतीय राजनीतिक व्यवस्था में मानवाधिकार : एक अध्ययन / प्रां. हरिभाऊ कदम /103
26. तसलीमा नसरीन के साहित्य में : स्त्री-अभिव्यक्ति का विद्रोही स्वर / डॉ.शेख शहेनाज अहेमद / 109
27. सामाजिक संचार माध्यम / प्रा. डॉ. महावीर रामजी हाके / 112
28. जनसंचार माध्यमों का सामाजिक दायित्व / डॉ. बी. आर. नळे / 115
29. निर्वासित प्रख्यात लेखिका – तस्लीमा नसरिन / प्रा. डॉ. टेंगसे दिग्विजय एम. / 119
30. वादळी नाटककार तेंडुलकर / प्रा. डॉ. आशा गिरी / 122
31. भारतीय संविधान आणि लोकशाही प्रा. सुहास कचरूबा गायकवाड, प्रा.महादेव मारोती सरवदे / 126
32. परिवर्तनशील नाटककार विजय तेंडूलकर / अर्चना देशमुख / 129
33. भारतीय संविधानामध्ये बौध्द नितीमुल्ये / प्रा.महादेव सरवदे / 136
34. छ. शिवाजी : ऐतिहासिक सत्य एवं साहित्यिक विवाद / प्रा. डॉ. बंग नरसिंगदास ओमप्रकाश / 139
35. विजय तेंडुलकर यांच्या साहित्यावरील वाद /प्रा.डॉ. राजकुमार किशनराव यल्लावाड / 142
36. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि साहित्य, कला, संस्कृती / डॉ. मनोहर सिरसाट / 146
37. विवाद के घेरों को तोड़ते नाटककार हबीब तनवीर /डॉ.संजय जाधव / 151
38. हिंदी साहित्य जगत और फिल्में / प्रा. भेंडेकर एन.एस. / 160
39. साहित्य में प्रसार मध्यमों की भुमिका / गीता मनोहरराव नागरगोजे / 166
40. डॉ.आनंद यादव यांच्या साहित्याचा अभ्यास : एक चितंन / प्रा.राम मायकर / 170
41. साहित्यातील 'आनंद' हरवला /प्रा.डॉ.काळे बालासाहेब / 174
42. साहित्यिक विवाद में : संचार माध्यमों की भूमिका और रोजगार / प्रा. डॉ. शे. रज़िया शहेनाज़ शे. अब्दुला / 178
43. विजय तेंडुलकर नावाचे वादळ / प्रा. संगीता नारायणराव मुंढे / 183
44. `ययाति` नाटक में मानवीय मुल्य / प्रा. प्रकाश गायकवाड, डॉ. मिर्झा असद बेग / 187

36.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि साहित्य, कला, संस्कृती

डॉ. मनोहर सिरसाट

मराठी विभाग आणि संशोधन केंद्र,
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, धारूर.

'अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य' हा व्यक्तीगत स्वातंत्र्याप्रमाणेच लोकशाही मूल्यांवर आधारित मुलभूत असा मानवी अधिकार आहे. स्वतःला मोकळेपणाने व्यक्त करता येण्याच्या स्वातंत्र्याला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य म्हणता येते. या स्वातंत्र्यामध्ये विचार स्वातंत्र्य ही बाब अधिक महत्त्वाची अशी आहे. आपल्या मनातील भावना, मते, विचार व्यक्त करण्याची संधी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यामुळे मानवी समुहाला मिळालेली एक देणगीच आहे. भारतीय राज्यघटनेतील प्रास्ताविकेतच अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा विचार अधिक स्पष्टपणाने घटनाकारांनी मांडून मानवी समुहांना प्रतिष्ठा बहाल केली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १९ मध्ये या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा विचार मांडण्यात आला आहे. या कलमानुसार प्रत्येकास मतस्वातंत्र्य आणि भाषण स्वातंत्र्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. यासोबतच महिती मिळविणे आणि माहिती देणे याचे स्वातंत्र्यही देण्यात आले आहे. या स्वातंत्र्याची व्याख्या खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल. १) स्वातंत्र्य म्हणजे व्यक्त होण्याची मुक्तता होय. २) कुठलीही संवेदना व्यक्त करतांना त्यावर बंधन नसणे म्हणजे स्वातंत्र्य होय. ३) माणसाच्या इच्छेनुसार हवं तसं जगता येणे म्हणजे स्वातंत्र्य होय. व्यक्तीला या पध्दतीचे स्वातंत्र्य भारतीय राज्यघटनेने दिले आहे. यामधील अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याने या स्वातंत्र्याची कक्षा अधिक विस्तारली आहे.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य म्हणजे एखाद्या व्यक्तीस स्वतःची मते आणि त्यावरील विश्वास बोलून व्यक्त केलेल्या शब्दातून, लेखनामधून, छापील मजकुरातून, चित्राद्वारा किंवा इतर कोणत्याही माध्यमातून मुक्तपणे व्यक्त होण्याचा अधिकार होय. या अभिव्यक्तीमध्ये एखादी संकल्पना संवादाच्या माध्यमातून, गीत-गायनातून, खाणाखुणी तसेच अभिनय, दृश्य स्वरूपातील सादरीकरण या माध्यमातून व्यक्त करण्याचा अंतर्भाव होतो. या स्वातंत्र्यात मुद्रणाचा समावेश असल्यामुळे वृत्तपत्र या माध्यमांचे स्वातंत्र्यही अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यात अपेक्षित आहे. निरनिराळ्या माध्यमांद्वारे व्यक्ती स्वतः ला व्यक्त करू शकत असतो. त्याच्या अभिव्यक्तीची ही माध्यमे खूप अधिक असू शकतात. भाषण, लेखन आणि दृकश्राव्य कला यांच्या अनेक उपप्रकारांमधून व्यक्ती व्यक्त

होत असत. कला क्षेत्रातील तो भाषण, लेखन, वृत्तपत्रांमध्ये, चित्र, व्यंगचित्र, काव्य, विडंबन यासारख्या अनेक उपप्रकारांमधून व्यक्ती अभिव्यक्ती होत असते.

कलाप्रकारातून व्यक्तीने केलेल्या अभिव्यक्तीने आजपर्यंत अनेक वादांना जन्मास घातले आहे. भाषण, लेखनामध्ये आणि कलेचे व्यक्तीला मिळालेले स्वातंत्र्य हे अनिर्बंध पध्दतीने वापरता येत नाही. स्फोटक भाषणे, ऐतिहासिक बाबींवरील वादग्रस्त लेखन, व्यंगचित्र, विडंबनकाव्य यासारख्या माध्यमाद्वारे व्यक्त झालेल्या विचारांनी समाजात अनेकवेळा संघर्ष उभा केलेला आहे. साहित्याच्या क्षेत्रात तर हे संघर्ष अधिक टोकाला गेल्याची उदाहरणे आहेत. या पध्दतीने अभिव्यक्तीतून वाद आणि विवादाची निर्मिती झाल्याचे आपल्या लक्षात येते. राजकीय क्षेत्रात तर व्यंगचित्राच्या माध्यमातून अनेकवेळा राजकीय संघर्ष घडले आहेत. अर्थात अभिव्यक्तीला स्वातंत्र्याने व्यक्तीला व्यक्त होण्याचा अधिकार दिला असला तरी त्या अभिव्यक्ती काही मर्यादांचे पालन करणे महत्त्वाचे ठरते. अभिव्यक्तीच्या मर्यादा सांभाळल्या गेल्या नाहीत तर त्यातून वाद-विवाद जन्मास येतांना दिसतात.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या माध्यमातून व्यक्तीचे व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि व्यक्तीमत्वाचे रक्षण केले जाते. त्यासोबतच व्यक्तींच्या अधिकारांची जोपासनाही अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यामुळे केली जाते. व्यक्तीच्या नवनिर्मितीच्या नव्या सृजनशील अशा आविष्कृतींना प्रेरणा आणि प्रोत्साहनही या माध्यमातून मिळत असते. निरनिराळ्या माध्यमातून अभिव्यक्त होतांना व्यक्तींनी निर्माण केलेल्या कृतीस किंवा भाषणास त्यांची निर्मिती संबोधिली जाते.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १९ (१) नुसार खालील स्वातंत्र्याचा अंतर्भाव करण्यात आलेला आहे.

अ) भाषण व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य.
ब) शांततेने व निःशस्त्र एकत्र जमणे.
क) संघटना स्थापन करणे.
ड) देशातील कुठल्याही भागात राहणे व स्थानिक होते.
इ) कोणताही व्यवसाय, धंदा, व्यापार वा उद्योग करणे.

या पध्दतीच्या स्वातंत्र्याचा विचार कलम १९ (१) मध्ये करण्यात आला आहे. यामध्ये अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला अग्रस्थान देण्यात आलेले आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे भारतीय राज्यघटनेच्या मुलभूत अधिकारात समाविष्ट करण्यात आलेले आहे, असे असले तरी १९ व्या कलमानुसार व्यक्तीला देण्यात आलेले भाषण, लेखन, माहिती व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे अनियंत्रित व निरंकुश अशा स्वरूपाचे नाहीत. या अभिव्यक्तीला नियंत्रित स्वरूपात व्यक्त होण्याची आवश्यकता आहे. किंबहुना त्यामुळेच अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यांवर घटनेनेच अंकुश

ठेवण्याचे काम केलेले आहे, हे स्पष्टपणाने लक्षात येते. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यात देशाचे सार्वभौमत्व, राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रीय सुरक्षा, मैत्रीपूर्ण आंतरराष्ट्रीय संबंध, सार्वजनिक कायदा आणि सुव्यवस्था, सभ्यता, नैतिकता यापैकी एखाद्या गोष्टींचा भंग होत असल्यास किंवा न्यायालयाचा अवमान, बदनामी, गुन्ह्यास प्रोत्साहन मिळत असल्यास व्यक्ती किंवा समुहाच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि मुलभूत अधिकारावर योग्य व वाजवी मर्यादा आणणारे कायदे राज्याला करण्याचा अधिकार आहे. अर्थात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर शासन मर्यादित स्वरूपात बंधने घालू शकते. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा उल्लेख बऱ्याचवेळा 'घटनेने बहाल केलेली स्वातंत्र्ये' असा करण्यात आला असला तरी प्रत्यक्षात स्वातंत्र्य हा शब्द फक्त १९ (१) अ मध्येच वापरण्यात आला आहे ही बाब लक्षात घेतली पाहिजे. स्वातंत्र्याचा विचार हा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला बळकटी असणारा आहे.

अलिकडच्या काळात या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची मात्र गळचेपी होताना दिसते आहे. शासन वेगवेगळ्या पध्दतीने साहित्यिक, कलावंतांच्या अभिव्यक्तीवर एकप्रकारे दबाव आणण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. साहित्यिकांनी काय लिहावे, वक्त्याने काय बोलावे, कसे बोलावे आणि कलावंतांनी चित्रपट, नाटकातून काय मांडावे, काय चित्रित करावे याविषयी अमर्यादित स्वरूपातील नियंत्रण शासन यंत्रणेकडून होताना दिसते आहे. या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या गळचेपीचे वेगवेगळे स्तर आहेत. व्यक्तीगत स्तरावरील अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी ही दैनंदिन व्यवहारात सातत्याने होणारी अशी आहे. ती घरात, समाजात किंवा इतरत्र पहावयास मिळते. कुटुंबातील वेगवेगळ्या नातेसंबंधामध्ये देखील ही गळचेपी होताना दिसते. शाळा-महाविद्यालये, नोकरीची ठिकाणे या ठिकाणी सुध्दा विविध स्तरावर अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी होत असते. ही व्यक्तीगत स्तरावरची गळचेपी आहे. दुसऱ्या प्रकारच्या गळचेपीमध्ये व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर एखादा समुहच कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. विविध प्रकारच्या संघटना, पक्ष यांच्या माध्यमातून व्यक्तीच्या अभिव्यक्तीवर अंकुश ठेवण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. यावेळी त्या व्यक्तीची एक प्रकारे कुचंबना केली जात असते. तर तिसऱ्या प्रकारे प्रत्यक्ष राजसत्तेकडूनच अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर अतिरेकी निर्बंध लादले जातात. नियंत्रण ठेवले जाते. या माध्यमातून व्यक्तीच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे संरक्षण न करता त्यावर निर्बंध टाकण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. व्यक्तीचे स्वतःचे आर्थिक आणि इतर हितसंबंध सुरक्षितता दुखावल्या जाण्याची भिती आणि समुहालातील सुरक्षित भावना या बाबींमुळे देखील व्यक्तीच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा येऊ शकते. या बाबी मुक्तपणे व्यक्त होण्यास , व्यक्तीला बाधक ठरू शकतात. त्यांच्यामुळे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य धोक्यात येत असते.

साहित्य, कला, संस्कृती या क्षेत्रात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. कारण साहित्यिक, कलावंत हे समाजाचे वैचारिक, सांस्कृतिक भरणपोषण करीत असतात. समाजाला सुसंस्कृत करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. समाजाला जगण्याची दिशा देण्याचे काम ही मंडळी सातत्याने आपल्या साहित्य आणि कलेतून करत असतात. त्यामुळे त्यांना आपली मते निर्भयपणे मांडण्याचा अधिकार असणे महत्त्वाचे ठरते. ही मते मांडतांना मात्र लेखक-कलावंतांनी आपल्या भूमिकेवर ठामपणे उभे राहणे आवश्यक असते. समाजातील घडणारे घटना, प्रसंग, इतिहास याविषयीची प्रत्येकाची वेगवेगळी मत-मतांतरे असू शकतात. यावेळी एखाद्या कलाकृतीतून आपली भूमिका किंवा मते मांडताना दुसऱ्यांच्या मतांचा आदर राखल्या जाणे अपेक्षित असते. दुसऱ्यांच्या मताचा अनादर करून आपलेच मत महत्त्वाचे आणि खरे आहे, अशी भूमिका मांडणे लोकशाहीच्या दृष्टीने हानीकारक अशी आहे. समाजातील काही बाबींवर भाष्य करतांना कुणाच्याही भावना दुखावू नये ही काळजी घेणे आवश्यक असते. जब्बार पटेल याबाबतीत म्हणतात, लोकशाहीत प्रत्येक बाबींचा आदर केला गेला पाहिजे. कलावंत हे इतिहास लिहित असतात. कोणतीही गोष्ट निषिध्द नाही. एखादी बाब पटली नाही तर नाकारा, पण त्याचा अनादर करू नये.

साहित्य, कला, संस्कृतीच्या क्षेत्रात सातत्याने वेगवेगळ्या मतभिन्नतेमुळे वाद-विवाद हे सुरूच असतात. यावेळी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यातील मर्यादांचे पालन करून वाद केल्यास संघर्ष टाळला जाऊ शकतो. साहित्यिकाने एखाद्या कलाकृतीतून खऱ्या इतिहासाचे शोधन करून मांडले तर एखाद्या समुहाला त्या लेखकाच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. एखादी वेगळी भूमिका मांडली तरी देखील त्या लेखकाला वेगवेगळ्या रोषाला सामोरे जावे लागते. यावेळी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गरज अधोरेखित होते. अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून होणारे वाद, चित्रपट, नाटकांमधून, एखाद्या नव्या आणि आधुनिक विषयाची केलेली मांडणी, यामध्ये देखील बऱ्याचदा लेखक-कलावंतांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी होताना दिसते. या पार्श्वभूमीवर खऱ्या अर्थाने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गरज प्रकर्षाने जाणवू लागते.

माणूस हा समाजशील प्राणी मानला गेला आहे. तो इतर सर्व सजीवांपेक्षा अधिक चांगल्या पध्दतीने व्यक्त होतो किंवा त्याला व्यक्त होता येते. त्यामुळेच तो इतर सजीवांपेक्षा निराळा आणि श्रेष्ठ ठरला आहे. व्यक्त होणे ही त्याची नैसर्गिक गरज आहे. अर्थात अभिव्यक्तीला मानवी जीवनात अधिक महत्त्व आहे. त्याही साहित्य, कला आणि संस्कृतीच्या क्षेत्रात तर ते अधिक आहे.

मानवी जीवनातील अभिव्यक्तीचे महत्त्व लक्षात घेऊन अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला भारतीय लोकशाहीमध्ये मुलभूत स्वातंत्र्याचा दर्जा देण्यात आलेला आहे. या माध्यमातून लोकशाही आणि व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला बळ देण्याचे काम भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले आहे. यातून व्यक्तीची प्रतिष्ठा राखली जावून समानतेचा विचारही मांडण्यात आला आहे. प्रत्येक व्यक्ती हा स्वतंत्र आहे. स्वातंत्र्य हा व्यक्तीचा जन्मसिध्द अधिकार आहे. मात्र या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला कायद्याच्या मर्यादा आणि संस्कृतीचे कायम भान ठेवण्याची गरज आहे.

संदर्भ :-

१. *भारतीय संविधान.*
२. डॉ. शांताराम भोगले, *भारतीय शासन आणि राजकारण.*
३. जयदेव गायकवाड, *संविधान सभेत डॉ. आंबेडकर.*
४. प्रा. गोमकाळे, पेशवे, भेंडे, *भारताचे संविधान आणि शासन पध्दती.*
५. सुहास पळशीकर, प्रा.डी.डी. बासु, *भारतीय शासन आणि प्रशासन.*

□□□

37.

विवाद के घेरों को तोड़ते नाटककार हवीव तनवीर

डॉ.संजय जाधव,
सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

भूमिका - जो दिवाभीत होते हैं अथवा उजाले से डरते हैं, वे सदेव अपनी हथेली से सूरज को ढकने की नाकाम कोशिश करते हैं। 'बहुजन हिताय-बहुजन सुखाय' से युक्त सूर्य विचारों का विरोध भी इसी मानसिकता से होता है। विचार और विवेक का विरोध करनेवाली मानसिकता अत्यंत संकीर्ण होती है। यह मानसकिता समाज में भेदभाव कायम रखने की पक्षधर होती है। यह मानसिकता परिवर्तन का विरोध करती है तथा मानवी मूल्यों का, समता, स्वतंत्रता, बंधुता तथा सामाजिक न्याय का हनन करती है। मानव हितकारक नूतन विचारों का विरोध करने वाली मानसिकता सदेव संकीर्ण तथा परंपरावादी होती है। उदात्तता-व्यापकता का स्वागत रुग्ण मन नहीं कर सकता। जब जब सद्विचारों का उजाला फेला है तब तब संकीर्ण लोगों ने उसका विरोध किया है। विश्व के परिवर्तन का इतिहास ऐसी घटनाओं से भरा पडा है। जहाँ भी नवीनता का उद्गम होता है उसका पहले तो विरोध ही किया जाता है। जहाँआधुनिकता मानव जीवन में क्रांति करती है तो प्रतिक्रांति उसे निरास्त करने में सक्रिय होती है। भारतीय समाज के परिवर्तनवादी आंदोलन का इतिहास क्रांति-प्रतिक्रांति का ही इतिहास रहा है। चर्वाक, महात्मा बुद्ध, महात्मा कबीर, संत तुकाराम, महात्मा जोतिबा फुले, सावित्रीमाई फुले जैसे प्रबुद्ध मानवतावादी चिंतकों के समतावादी वचनों का विरोध करने वाले विकृत प्रतिगामी इसी समाज के ही थे तथा आज भी हैं। महान मानवतावादी चार्वाक के वचनों को तीरस्कृत रूप दिया गया। विज्ञाननिष्ठ बुद्धवचनों को प्रदूषित करने का प्रयास किया गया। कबीर अपने क्रांतिकारी सत्यबचनों के कारण शासनसमूदाय का ही नहीं बल्कि तत्कालीन धर्म के ठेकेदारों के कोप का भाजन बने। तुकाराम की गाथाओं को नदी में डुबाया गया। तथाकथित धर्म के ठेकेदार तथा संस्कृति के स्वयं घोषित रक्षक सदेव ऐसे कलाकार का तथा उसकी कला का विरोध करते हैं जो अपनी कला के द्वारा बहुजनों को चेताने का प्रयास करते हैं तथा प्रचलित समाज व्यवस्था तथा धर्म व्यवस्था की विकृतियों को उजागर करते हैं। समूचे भारत में ऐसी घटनाएँ सदा से होती रही है। धर्म के अतिरेकी प्रभाव में जिने वाले समूदाय में यही विकृति अधिक दिखाई देती है। इतना ही नहीं पुरोगामी समझे जाने वाले महाराष्ट्र में भी सचिन माली जैसे कवि-गायक को गीत गाने की सजा चार वर्षोतक जेल में बंद रहकर भुगतनी पडती है। मानवतावादी-समतावादी कलाकार एवं उसकी कला सदेव ही प्रतिगामियों के आँखों में खटकती रही है। स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाज में मीरा नायक के 'वाटर' सिनेमा का विरोध,